

KI MONDTA, HOGY NINCS INTUITÍV TÁRSADALOMTUDOMÁNY?

Szalai Erzsébet (2012) *Globális válság, magyar válság, alternatívák*. Budapest: L'Harmattan.

Szalai Erzsébet utóbbi évtizedet átfogó munkásságának tökéletes tükörképét veheti kezébe az olvasó, ha belelapoz a *Globális válság, magyar válság, alternatívák* című kötetbe. A szerző munkásságára és korábban megjelent monografikus műveire egyébként is jellemző egységes világkép természetesen átsüt a kötetben publikált tanulmány, esszé és interjú-töredékeken is. Ennél azonban sokkal több.

A kortárs hazai társadalomtudomány kevés olyan szerzőt ismer, aki ilyen intellektuális bátorsággal és szakmai felkészültséggel mer átfogó megközelítésekhez nyúlni, azokat egységes keretrendszerbe ágyazva alkalmazni. Mostanság nem szeretünk, nem merünk bonyolult és nagy dolgok magyarázatával foglalkozni, így a 21. század szociológiája szétagródott, diffúz és sokszor mintha elefántcsonttoronyból szemlélné a hétköznapokat.² Szalainak a kötetben megtalálható valóság-elemzése, valóság-értelmezése és azok magyarázatai pontosan e folyamatokkal mennek szembe. Hozzá mer nyúlni és magyarázni képes olyan összetett és nehezen érthető, ám teljességgel releváns folyamatokat, mint például a rendszerváltásra és az azt levezénylő elitre vonatkozó teóriája, illetve a kialakult sajátosan félperiférikus újkapitalizmus fogalma. Hasonlóképpen pontos és lényegi a létezett szocializmus vállalati viszonyainak leírása, vagy éppen az újkapitalizmus kizsákmányolási formáira alkotott felfogása.

A megrögzött teoretikusoknak talán túl empirikus és zavarba ejtően nagy adathalmazt megmozgató elemzési módszertana ugyanakkor zavart kelthet a valóságot képletekkel és adatokkal leírhatónak és interpretálhatónak gondoló ortodox empiristák körében is. Szalai tehát módszertani értelemben tökéletesen centrista megközelítésű: intuitív módon képes ötvözni az elméletet és az empiriát. És talán ez igazi művészete szociológiájának. Ezért érdekes, releváns és tudományosan értékes mindaz, amit ír. És azt hiszem, ezért szerethető.

Munkássága nem értéksemleges, sőt mindig is nagyon ügyelt rá, hogy saját értéktételezéseit minden lehetséges fórumon leszögezze. Mindazonáltal sokak számára visszatetszést kelthet egyértelmű elköteleződése, erős ideologizáltsága, és ha valaki nem ért egyet közéleti szerepvállalásával (annak irányultságával vagy intenzitásával stb.), akkor az munkásságának megítélését is torzíthatja. A valós értékválasztásait maszkírozni és kontrollálni próbáló társadalomtudóstól nagyon távol áll ez a szerepfelfogás,

---

¹ PHD hallgató, ELTE Társadalom Tudományi Kar, Interdiszciplináris program

² Vö. a hazai 2006-ban indult ún. *integritás vitával*, illetve a külföldi szakirodalomból Peter Berger 2002-es *Whatever happened to Sociology* írásával, továbbá Michael Burawoy *Közérdekű szociológiát!* címmel 2006-ban publikált kiáltványával.

mely sokkal inkább a „közéleti értelmiség”, vagy másképpen a „szabadon lebegő értelmiség” jelzőkkel írható le, és amelyet Szalai Erzsébet a kezdetektől konzekvensen ugyanakkor rendkívül színesen képvisel.

A 2000-es évek elejétől napjainkig tartó időszak elemzését korábbi írásain keresztül³ bemutató kötet a legmerészebb egyszersmind a legkockázatosabb próbálkozások egyike, amire társadalomkutató és társadalom teoretikus vállalkozhat, hogy ti. vállalja a nyilvános szembesítést saját korábbi gondolataival, elképzeléseivel. Szalai vállalta ezt a megmérettetést és talán túlzás nélkül állítható, hogy helyzetelemzései, tényfeltárásai és elméletei éppen olyan plauzibilisek a jelenből nézve, mint ahogyan akkor tűntek.

Elméletei és magyarázatai közül megítélésem szerint a legkevésbé a politikai szélsőségek megerősödését és azok előretörését felfestő jóslat állja meg a helyét. Szalai szerint a válság mélyülése, a társadalmon belüli (osztály)konfliktusok éleződése, illetve az ezekre adott adekvát válaszok megszületésének hiánya minden esetben a kollektív bűnbakképzésen keresztül szükségszerűen a politikai radikalizálódáshoz vezet. Megítélésem szerint azonban a politikai szélsőségek megjelenése manapság nem mutat ennyire egyértelmű ok-okozati viszonyt ezekkel az egyébként nyilván meghatározó tényezőkkel.⁴ A társadalmi elégedetlenség, a mentális diszkomfort vagy a bűnbakképzés jelenségei ugyanis nem szükségszerűen vezetnek politikai/társadalmi cselekvéshez, ehhez nagymértékben szükség van a tömegpártok taktikai manővereire, cinikus hallgatásukra, burkolt támogatásukra vagy éppen verbális handabandázásukra. Még erősebben fogalmazva a politikai szélsőségek megjelenése nagyobbrészt a politikai erőterben zajló játszómázások eredménye, mely persze sok esetben elszabadulva „szülő atyától”, önálló életre kelve túlnőhet az alkotók elképzelésein.

A kötetben olvasható tanulmányok és esszék olyan tabunak tekintett és a társadalomtudományos vizsgálódás tárgyai közül száműzött témákhoz nyúlnak hozzá, mint a nemzetközi és a hazai munkásság helyzete, vagy az újkapitalizmus viszonyai között megjelenő kizsákmányolás. Szalai Erzsébet írásaiban nem kerüli meg a globalizáció által partvonalra sodort nemzeti társadalom és nemzeti gazdaság problematikáját sem. De ugyanilyen kíméletlenséggel teszi mérlegre a rendszerváltás elmúlt húsz évét, benne a baloldali és a liberális értelmiség szerepének revíziójával. Jelen recenzió három kiragadott kérdésre fókuszálva igyekszik bemutatni a kötet tartalmát: a válságba került újkapitalizmust, a munkásság osztályproblémáját és a kialakuló világtársadalom kérdéskörét járnám körül.

A VÁLSÁG ÚJKAPITALIZMUSA

A mainstream értelmiség (posztmodern baloldal, liberális értelmiség) figyelme alapvetően és domináns módon egyes hátrányos helyzetű, marginalizált kisebbségi csoportokra (feketék, romák, muszlim nők jogai stb.) koncentrálódik és olyan, a rendszer egészét érintő, holisztikus megközelítést igénylő problémákra, mint a kapitalizmus válsága nem koncentrálnak – állítja több formában is a szerző. Holott a modern kapitalizmus rendszerszintű problémáira rávilágító válság megmutatta, hogy a bizalmi és hitelválságnak indult jelenség egyre inkább gazdasági válsággá, sőt újabban szociális természetű válsággá nőtte ki magát. Olyan gazdaságot építettünk ki, ahol rengeteg ember válik „feleslegessé”, akinek az eltartásához szükséges forrásokat – létező

³ Itt elsősorban a szerző Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban (2001), illetve az Újkapitalizmus és ami utána jöhet (2006) c. munkáira gondolok.

⁴ Időbeli együttjárást, vagy együttes előfordulást azonban igen, de az ok-okozatisággal ez nem keverendő össze.

allokációs rendszer mentén – nem tudják kitermelni az aktívak. A szerző Habermast idézve a strukturális válságból a krízisbe tartó átmenettel írja le a jelen folyamatait, melyben már egyre szélesebb rétegek számára válik érzékelhető és mindennapi valósággá – elsősorban egzisztenciális oldalról kiindulva – a rendszer belső működésének alapproblémája. Ez az a válság, amit Szalai az újkapitalizmus belső, kvázi immanens rendszerválságának nevez, melyben a tőke egyre inkább felzabálja önnön feltételeit, ti. az újratermeléséhez szükséges minimális humán és ökológiai erőforrásokat is. Másik oldalról – írja Marx nyomán – a jelen válság egyszersmind túltermelési (kapacitásfelesleg) válság is melyet a „pénzügyi luftballonok” kipukkadása tett nyilvánvalóvá. A globális túltermelést hosszú időn keresztül képes volt ellensúlyozni a centrum országok (elsősorban az USA) túlfogyasztása, melyhez a szükséges pénzügyi légvárakat a nemzetközi befektetési bankházak és különösen a hitelminősítő szervezetek közösen építették fel. Az újkapitalizmus intézményesülésének és gyors válságba kerülésének hazai története felgyorsítva és még kiélezettebben tartalmazza mindazt, amit Nyugat-Európa a '70-es évektől jóval finomabban és sokkal nagyobb átmenetekkel élt át. Az uralkodó neoliberális doktrína, melyet a minimális és nem beavatkozó állam hite mellett a piac láthatatlan kezének működésébe vetett bizalom mozgatott, hosszú időn keresztül uralta a mainstream közbeszédet. A regnáló neoliberális gazdasági elit a rendszer kisebb működési anomáliáit hosszú időn keresztül szépségtapaszokkal igyekezett elfedni, ezzel is a kapitalizmus valódi alternatívánélküliségét sugalmazva. Ezen álcázási kísérletek logikái alapja azonos: „a rendszer (az elv) önmagában jó, csak a megvalósítás során hullott kisebb-nagyobb porszem a gépezetbe”, tehát előre tovább a helyes úton. A recept valamint a nemzetközi superstruktúra és annak rezidens helytartói által előírt terápia országról országra nézve kísértetiesen hasonló. A globális pénztőke megregulázásán egyre kevesebb sikerrel fáradozó nemzetállam és a világtársadalom kialakulását leginkább akadályozó, nem kívánatosá minősített nemzet eliminálása egyre nyilvánvalóbb céljá válik. A nemzetközi tőke és a nemzetközi pénzügyi superstruktúra, mely egyszerre képes a pénz árát jelentő kamatszintek és sokszor a nemzeti bankokon keresztül a devizák értékének befolyásolására, kettős csapdába kerítette a nemzetállamokat. Egyfelől kiszolgáltatottakká váltak, mivel a politikai stabilitás zálogát jelentő túlfogyasztását biztosító hitelek (a megengedhetőhöz képest túlzó szociális, jóléti és fejlesztési forrásokat) e hitelezőktől veszik fel, ők pedig a csapdahelyzetet kihasználva a túlhitelezés egy pontján benyújtják számláikat az addigra erősen eladósodott országoknak. A számlán az áll, hogy mivel már annyira eladósodtál, hogy a nemzetközi szintéren negatív besorolást kapsz, és a globális kockázati étvágy amúgy is megcsappant, így már csak hozzám fordulhatsz újabb hitelekért, melyekért cserébe már nem csak kamatot fogunk kérni, hanem a nemzetállami működés kereteibe való aktív beleszólást is. Másfelől tehát, a kedvezőtlenebb feltételű hitelek kiváltásához ugyanez a superstruktúra készíti el az újabb „megmentő hitelek” forrásköltségeinek beárzását és ezen csoportok fogalmazzák meg a pénzért cserébe kért politikai-hatalmi beleszólás igényét. A megoldási javaslatok, a „megszorító intézkedések” az állam leépítését, a belső piacok védelmét célzó nemzetállami szabályozók gyors lebontását, a felgyorsított privatizációt, az állam szociális és jóléti kiadásainak, különösen az oktatás és a kutatás-fejlesztés kiadásainak radikális megnyirbálását célozzák. Fontos azonban, hogy míg a centrum országaiban a válság kezelésének fő eszköze a kereslet oldali élénkítés, addig a periférián és a fél-periférián (és Szalai természetesen Magyarországot ide sorolja) sokkal inkább a fiskális megszorítások szerepelnek.⁵ A hazai viszonyok esetében e folyamatok a rendszerváltást követően több ciklusban is vissza-visszatérnek (pl. Bokros csomag, Gyurcsány megszorító intézkedései, Bajnai válságkezelése, Orbán 'nem-megszorító' intézkedései), úgyhogy Szalai jellemzésében az azokban

---

⁵ Az igazsághoz azonban hozzá tartozik az is, hogy a konszolidáltabb államháztartást működtető, így a külső hatásoknak kevésbé kitett – jellemzően egyébként inkább centrum – államok esetében az államháztartás hiányának finanszírozását biztosító kötvénypiac kiszáradása méretében és intenzitásában messze elmaradt a kiszolgáltatottabb perifériákétól.

résztevők bár hamis tudatuk szerint minden esetben a nemzet felemelkedésének érdekében tesznek mindent, valójában – talán akarataikon kívül – a nemzetközi pénzügyi szuperstruktúra vazallusaiként viselkednek.

AZ OSZTÁLY NÉLKÜLI TÁRSADALMI OSZTÁLY

A kortárs szociológia – egyes megközelítések szerint – elvesztette kapcsolatát a valósággal és a társadalom többsége számára egyre inkább marginális, lényegtelen, olykor egészen extrém élethelyzetekkel foglalkozik. Ennek oka általában kettős: az átfogó és nagy dolgokról a „nagyok” már mindent leírtak, másfelől viszont a társadalmi valóság oly mértékben differenciálódott, hogy most már tudományosan releváns dolgot állítani kizárólag aldiszciplínák alterületeinek alterületeiről merünk. Mindez nagyban hozzájárul a társadalomtudományok partikulárisává és a tágabb közönség számára érdektelenné válásához. Vélhetően a fentebbi okok is magyarázzák a munkásság kutatásának teljes háttérbe szorulását.⁶ Hajléktalanokkal, milliárdosokkal és urbánus kamionsofőrökkel trendi dolog foglalkozni, de olyan nagyobb, heterogénebb társadalmi csoportokkal, mint a munkásság, már kevésbé.

Szalai Erzsébet azonban régebb óta és konzekvensen követi nyomon a munkásság társadalmi helyzetét. Álláspontja szerint a munkásosztály – a klasszikus marxi teória alapján – az osztályok egymás közötti küzdelme során alakul ki, nyeri el identitását. Ebben az értelemben a munkásosztály utoljára 1956-ban volt képes egységes fellépésre és érdekeinek artikulálására, azóta folyamatos atomizáció és szétdarabolódás zajlik. Nyilván a létező kapitalizmus apriori érdeke a munkás önszerveződés elfojtása, így bárminemű kollektív érdekképviselő szigorú korlátozása. A szerző legfőbb állítása, hogy míg a szocializmusban e réteg relatív autonómiát kapott és a számára juttatott javakból a fogyasztáson keresztül belefért a „legvidámabb barakkba”, addig napjainkra az újkapitalizmus totális kizsákmányolásának köszönhetően már gyakorlatilag a saját munkaerejének újratermelési költségeit sem kapja meg munkájának ellenértékéért. Szalai gondolatmenetét folytatva azonban a legnagyobb pusztítás az osztálylét szerveződés igényének kiölése, mely hosszú időre garantálja a „munkabékét”.

ÚTBAN A VILÁGTÁRSADALOM FELÉ?

A pénzügyi folyamatok globalizálódásával természetesen a válság és a válság kezelése is globalizálódni kényszerült. De vajon képes-e ezt a sebességet követni a kultúra és a társadalom globalizálódása, másképpen kialakul-e, kialakulhat-e a világtársadalom? A helyzet átmenetiségét jellemzi, hogy a szerző szerint a nemzetállami keretek már szétbomlottak, ezzel együtt a nemzeti társadalmak is kezdenek felbomlani, anélkül hogy helyettük kialakult volna valami más. A globális társadalom csak bizonyos szegmentumokban, és szigorúan témák mentén alakul ki (pl.: személyek szabad mozgása azoknak, akik utazgatnak, tőke szabad áramlása azoknak, akiknek van tőkájuk, kommunikáció azoknak, akik képesek élni vele stb.), ám ezek életképessége jelenleg még messze nem becsülhető. Szalai álláspontja szerint az egyéni életutak – legalábbis részben – ugyan valóban globalizálódtak, a többség számára a globalizáció vívmányai (korlátlan és szabad utazás, szabad kereskedelem, gondolatok és szolgáltatások határok nélküli áramlása, nyitott kommunikáció) többségében csak elvi szinten léteznek, valódi hozzáféréssel a

⁶ Üdítő kivétel Bartha Eszternek a 2011-ben megjelent *Magányos harcosok: munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon* című kötete.

legtöbb jószághoz csak közvetett módon, a médiumokon keresztül férünk. Ugyanakkor, teszi hozzá a szerző, kétségtelen tény, hogy a világ különböző pontjain sok esetben képesek emberek azonos civil célokért összefogni és kvázi „világtársadalomként” együttműködni. Szalai ide sorolja az ökotudatos mozgalmak és a globalizációkritikai mozgalmak nemzetközivé válását, melyeknek, mint írja, az újkapitalizmus méhéből, annak belső feszültségeire adott válaszként kell megszületniük és felnőniük. A világtársadalom kialakulása – és itt a recenzió írója egyetért a szerzővel – azonban jelenleg még utópia, és nehezen elképzelhető, hogy egységes identitásszervező elemként mi lesz az a valami, ami a „nemzet” mint identitásszervező erő helyébe/mellé léphetne. Ami látszik, az inkább még a civilizációk/kultúrák/vallások/nemzetek egyelőre szűnni nem akaró harca és rivalizálása a dominanciáért.

Szalai Erzsébet könyvét mindazoknak ajánlhatjuk, akik a jelen kor összekuszálódott gazdasági és társadalmi viszonyaiban fogódzót keresnek, akik szeretik az olyan kérdéseket, melyekre sokszor csak egy másik kérdés tud választ adni és mindazon társadalomtudós kollégáknak, akik nem riadnak vissza az olykor normatív, konzisztens és átfogó magyarázatoktól.